

ИМПРЕСИОНИСТИЧКА И СТВАРАЛАЧКА КРИТИКА

Зборник радова са првих
Михизових сусрета
(2022)

Уредио
Владан Бајчета

Матица српска, Нови Сад / Српска читаоница, Ириг
2023

САДРЖАЈ

7 | *Уводна ријеч*

I

- 13 | Сава Дамјанов
КРИТИКА КАО ПРИЧА О КЊИЖЕВНОСТИ
- 19 | Јасмина М. Ахметагић
ЕРОС И ЕТОС КЊИЖЕВНЕ КРИТИКЕ
- 39 | Слободан В. Владушић
ТЕОРИЈСКА ПРОЗА: АУТОПОЕТИЧКА ИСПОВЕСТ

II

- 63 | Јована Јосиповић
ИМПРЕСИОНИСТИЧКА И СТВАРАЛАЧКА КРИТИКА
У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XX
ВЕКА
- 99 | Снежана Савкић
АДНОТАТА – О СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОЈ КРИТИЦИ
ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА
- 135 | Наташа С. Дракулић Козић
СРПСКА КЊИЖЕВНА КРИТИКА XXI ВЕКА: ПРВИХ
ДВАДЕСЕТ ГОДИНА

III

- 187 | Милан Алексић
КРИТИЧКА МЕТОДА ЈОВАНА СКЕРЛИЋА
- 207 | Владан Бајчета
*ДИЗАЊЕ У ЗВЕЗДЕ И НАБИЈАЊЕ НА КОЛАЦ: КЊИ-
ЖЕВНА КРИТИКА СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА И БО-
РИСЛАВА МИХАЈЛОВИЋА МИХИЗА КАО ИЗДАНАК
ФИЛОЗОФИЈЕ СТВАРАЛАЧКЕ КРИТИКЕ БРАНКА
ЛАЗАРЕВИЋА*

-
- 239 | Јана Алексић
КА АУТЕНТИЧНОЈ КРИТИЦИ: О КЊИЖЕВНОМ
СЕНЗИБИЛИТЕТУ ИСИДОРЕ СЕКУЛИЋ И МИЛАНА
КАШАНИНА
- 257 | Никола Маринковић
РАЂАЊЕ МОДЕРНИСТИЧКОГ КЊИЖЕВНОКРИТИ-
ЧКОГ ОБРАСЦА: ЗОРАН МИШИЋ У 1950. ГОДИНИ
- 281 | Миломир Гавриловић
КРИТИКА, МЕТАКРИТИКА И ЕТИКА ПЕТРА ЏАЦИЋА
- 327 | Милица Мустур
САВРШЕНИ САГОВОРНИК: СРЕТЕН МАРИЋ КАО
ЕСЕЈИСТА
- 399 | Кристијан Олах
МЕЛАНХОЛИЈА СТВАРАЛАШТВА: КРИТИЧКА МИ-
САО НИКОЛЕ МИЛОШЕВИЋА
- 415 | Игор Перишић
НЕКРОПОЉЕ КАО ПОЉЕ СТВАРАЛАЧКЕ ИСТОРИЈЕ
ПРЕДРАГА ПАЛАВЕСТРЕ

IV

- 437 | Мина Ђурић
КАКО СУ СРПСКИ ПИСЦИ ТУМАЧИЛИ ДЕЛА ДО-
БИТНИКА НОБЕЛОВЕ НАГРАДЕ?
- 455 | Марко Аврамовић
СРПСКИ ПЕСНИЦИ КАО КЊИЖЕВНИ КРИТИЧАРИ:
СЛУЧАЈ БОРИСЛАВА РАДОВИЋА
- 479 | Именски регистар

КРИТИКА, МЕТАКРИТИКА И ЕТИКА ПЕТРА ЦАЦИЋА

Апстракт: У раду је представљена унеколико и непозната метакритичка страна критичког деловања Петра Цацића. Његови метакритички упути су анализирани у оквиру неколико неуралгичких књижевних питања о којима се, најчешће у улози дневног критичара, Цацић оглашавао: питање аутономије књижевне критике, место и улога књижевне критике у друштву, проблем вредновања књижевних и естетских вредности, пожељни и непожељни тип критичара и проблем избора аналитичке и критичке методе. Такође, одвојили смо простор и за анализу Цацићеве склоности да се каткад дистанцира од импресионистичког критичког модела, а да се каткад служи управо њиме, притом га методолошки мењајући и адаптирајући га према својим потребама. На крају, проверили смо у којој мери су Цацићеви метакритички упути усклађени са његовим критичким писмом, при чему се отворила могућност да дефинишемо и етичку основу његовог критичког, метакритичког, и, унеколико, укупног књижевног деловања.

Кључне речи: Петар Цацић, критика, метакритика, морал у акцији, етика, аутономија књижевне критике, друштвени ангажман, иманентни приступ, методолошки плурализам, импресионистичка критика

Критика или метакритика?

Име Петра Цацића, критичара који је активно и делатно учествовао у обнови српске критике након Другог светског рата и у време када је књижевност, и целокупна култура, морала

да се подреди социјалистичким постулатима уређења свих сегмената друштва, припада кратком списку на којем се налазе велика имена српске, и југословенске, критике друге половине прошлог века. Његово књижевно деловање је оставило значајног трага, пре свега, на обликовање српске књижевности у педесетим и шездесетим годинама прошлог века. Џацићев многилики књижевни профил, како се може наслутити из његове заоставштине, обликује се око једне истрајне књижевне *мисије*, која се потврђивала на неколико књижевних поља.

Петар Џацић је остао запамћен као изразити прирачник модернистичке струје, спреман да, у многим приликама, брани сопствена уверења и активно учествује у сукобу модерниста и реалиста. Као ретко ко у том конфликту, сачувао је миран, унеколико и академски израз, а своје ставове бранио утемељујући их према књижевним, а не, како се то тада почесто чинило, идеолошким и вануметничким постулатима. Као такав, потврдио се и као један од најубедљивијих полемичара које је српска култура имала. Такође, као ретко ко у поменутом сукобу, умео је да се издигне из оних оквира тог сукоба који су подразумевали борбу за доминантан књижевни израз (модернизам *или* реализам), критикујући и похваљујући вредна књижевна остварења и ауторе из оба табора који су својим делом успели да досегну строге Џацићеве књижевне и естетске критеријуме. Као дневни критичар, освојио је истакнуто место у историји српске критике, поред Борислава Михајловића и Зорана Мишића, својих сабораца из модернистичког табора. Потребно је напоменути и то да се Џацић критичарским послом бавио значајно дуже од својих поменутих исписника, а заправо и значајно дуже од многих који су се тим послом бавили у српској књижевности друге половине XX века. Као критичар запамћен је и као хроничар књижевног живота, и свакако, најистакнутији дневни критичар током неколико деценија који је, уз понека огрешења, и откривао и уједно успостављао књижевне вредности. Самим тим, многи књижевници, који су својим делом завредели Џацићеву критичку похвалу, данас се сматрају класицима тог

раздобља српске књижевне историје, или вредним гласовима епохе. Такође, као ретко који критичар, успео је и да остане релевантан током неколико деценија критичарског рада, и да избегне да окамени своју методу узусима једног погледа на књижевност, већ да је, са годинама и откривеним и посвојеним теоријским алаткама, надограђује и развија.¹

И као уредник, Цацић је оставио значајан траг. Након првих уредничких постављења, у послератним *Видицима*, и, посебно, у *Делу*, Цацић је постао уредник у Просвети, где је многим покренутим и, што је значајније, многим довршеним издавачким пројектима, и то у периоду када је ова издавачка кућа штампала, у просеку, једну књигу дневно, задужио српску културу.² Цацић се остварио и као есејиста, а његова тумачења, посвећена делу Ива Андрића, Милоша Црњанског и Бранка Миљковића, често су били и пионирски радови. Цацић се, будући да је написао прву темељнију студију о Андрићевој прози, те да је посветио свој живот и још две студије даљем проучавању дела српског нобеловца, може назвати првим андрићологом у српској култури. Такође, његова студија о Миљковићу била је први темељнији рад о овом значајном српском песнику. Поред свега наведеног, Цацић је успешно искористио простор који је запосео својим радом – био је критичар *Полиџике*, *НИН-а*, и многих других гласила, истакнути сарадник *Радио-Београда*, члан многих жирија, па и оних везаних за најзначајнија књижевна одликовања, саговорник у

¹ „Књижевно-критичко дјело Петра Цацића је међу ријетким у српској књижевности, које се са израженом свијешћу о себи и јасно зацртаном критичарском поетиком развијало у дугом временском распону у узлазном стваралачком луку.” – Владан Бајчета. „Теоријске основе Цацићеве књижевне критике”. *Српска књижевна кријшка и културна полиџика у другој половини XX века: темељно-проблемски зборник радова*. Уредио Милан Радуловић. Институт за књижевност и уметност: Београд 2013, 217.

² Иако у овом раду за то нема места, Цацићева уредничка намештења заслужују подробнију књижевноисторијску позорност, посебно његово уредниковање у *Делу*, и уредничко учешће у оквиру тадашњих књижевних сукоба. Не мање занимљивим би се показало и његово постављење у *Просвети*, која је за његовог времена и постала једна од најзначајнијих издавачких кућа коју је српска култура икада имала.

многој значајној дебати, округлом столу, дискусији, обележавању значајне годишњице, књижевној прослави или поводу. Самим тим, Џацић је био у позицији да на много тога утиче, и да много тога, барем што се тиче књижевне свакодневице, али и темељнијих развојних промена које су се дешавале за време његовог критичарског и уредничког деловања, усмерава, и то у респектабилном временском распону који је обухватио неколико деценија.

Дакле, Џацић је један од ретких критичара чији је посредни утицај значајан и као непосредни, с тим да је успео, као ретко ко да делатно учествује у развоју српске књижевности, да има сталну публику као критичар и као књижевни делатник, и да, будући да је досегао разину на којој се његов критичарски суд чекао и поштовао, учествује и у разрешењу многих ондашњих књижевних проблема, па и ванкњижевних који су на саму књижевну заједницу имали утицаја. Све што смо набројали не подразумева и многа друга његова књижевна и ванкњижевна ангажовања, као што су намештења у УКС-у, у САНУ-у, његов антологичарски рад, публицистичке списе у којима се није либио да проговори о горућим друштвеним проблемима и националним питањима, као и његове записе писане из антрополошке перспективе, у којима је, као неочекивани и не сасвим типични наследник Јована Цвијића, тражио потврде балканског менталитета не међу људима и догађајима, већ међу најчешће Андрићевим, али и другим књижевним ликовима.

Узевши у обзир све до сада наведено, Џацићев критичарски и књижевни профил је не само књижевноисторијски видно истакнут, него и релативно добро познат. Његово заслужено књижевноисторијско место је међу најзначајнијим критичарима епохе којој је припадао, попут већ поменутих Михиза и Мишића, али и Предрага Палавестре и других. Чини се да је управо његов критичарски рад, уз његове есејистичке анализе, оно највредније што је оставио српској култури, као и књижевности, учествујући, управо преко тих критичарских, али и других стремљења, у њеном тадашњем обликовању и развоју.

Међутим, у овом раду неће бити речи, осим посредно, о овом *йознаѝом* Цацићу, односно, о њему као „једној од најизразитијих критичарско-есејистичких личности наше савремене књижевности”.³ Покушаћемо да, у оној мери која се може оправдати, да одвојимо од укупног Цацићевог критичарског делања његов *меѝакриѝички асѝекѝ*, и да овог критичара представимо и као *меѝакриѝичара*. Цацић је, прво као полемичар у оквиру једне широко засноване књижевне борбе, а потом и као дневни критичар који се није либио да пише о многим значајним књижевним догађајима, као и разним еволутивним, историјским, традицијским, теоријским и другим проблемима који су се успостављали уз развој српске књижевности у периоду његове критичарске активности, био у прилици да се у многим приликама искаже и о природи, по њега одсудно значајног, књижевнокритичарског посла. Самим тим, своју критичарску позицију је утемељио и многим метакритичким експликацијама. Ова његова тежња најчешће није била истакнута у оним радовима који су се бавили особинама његовог критичарског писма, међутим, није остало ни непримећено да је Цацић, у оквиру своје генерације, био „изузетак и по томе што је велику пажњу посвећивао изградњи теоријске свести о критици”.⁴

Ипак, није често Цацић одређиван на овај начин. Међу књижевним историчарима који су о његовом делу писали, једино је Марко Недић доследно указивао на метакритички оквир Цацићевих критичарских исказивања. Такав однос према Цацићевој критичарској заоставштини донекле је и лако објашњив, будући да је он већ запамћен као значајни критичар чије текстове одликује и естетска вредност, поред оних испуњених функционалних циљева због којих су и били писани и накнадне књижевноисторијске вредности коју

³ Добрица Ћосић. *Пријатељи мога века*. Службени гласник: Београд 2011, 225.

⁴ Радивоје Микић. „Слика еволуције описа књижевних чињеница: поглед на критичарски рад Петра Цацића”. У: Петар Цацић. *Иво Андрић: есеј*. Завод за уџбенике и наставна средства: Београд 1995, 30.

су освојили. Такође, запамћен је и као један од ауторитета тог заната, и то при новинском формату, а потом и као аутор значајних синтетичких, проблемских и есејистичких критичарских погледа. Џацић није мета­критичар пре свега, иако се често налазио у прилици да се као такав изјасни, будући да је очекивана маска критичара ба­цила огромну сенку на друга његова и књижевна, и критичарска деловања. Дакле, Џацић је пре свега и дневни критичар и тумач-есејиста, а мета­критичар се указује тек у одређеним приликама, готово на ободима свог опуса. Такође, огромни оп­сег његових критичарских написа, који у сабраним делима заузима три тома, и око 1200 страница, (где нису, упркос називу, све његове критике, као и други слични текстови, побројане и штампане), свакако је утицао да се мета­критичка нит, значајна, али не и сасвим истакнута, лако каму­флира у вишегласју тема и исказа.

Међутим, неопходно је указати на то да је Џацић за живота објавио један избор сопствених критичарских исписа, *Критика и време*, (објављен 1975. године), у којем је, међу текстовима у којима се није изјашњавао о одређеним писцима и делима, већ о крупнијим књижевним питањима, а посебно оних која потпадају и под теоријско промишљање о књижевности, истакнут и корпус текстова (или тек сегмената већих текстова) чија је основна преокупација управо критика и мисао о критици. Тек ту је убедљивије видљив лик критичара „који мисли критику”⁵ односно, тек у таквом строго профилисаном избору се указује Џацићев мета­критичарски лик, као што се очитује и то да мета­критичко промишљање, током дугог низа година, у оквиру Џацићевог критичарског рада, није била скрајнута тема, већ једна од битних његових преокупација, потиснута у други план многим другим његовим књижевним улогама и критичарским претензијама, а у потоњем светлу, пре свега, његовом истакнутом улогом дневног критичара усмереног ка проналажењу вредних гласова и дела у оквиру дневне књижевне продукције.

⁵ Михајло Пантић. Без наслова. *Књижевност*. Год. LI бр. 1–2. 1997, 217.

Према томе, овај рад неће садржати анализу Цацићевог критичарског писма, нити, осим посредно, делатних одлика његовог критичарског приступа, нити ћемо се бавити њиме као модерним, есејистом, полемичарем, као ни другим улогама које је преузимао. Нећемо се, осим оквирно, бавити ни његовим разумевањем традиције, односа европских и националних поетика, ширих поетичких, естетичких и херменеутичких проблема, као ни ставовима о структурним, наративним, језичким, стилским и другим питањима књижевног израза о којима се такође често оглашавао. О таквим његовим промишљањима, као и уопште о његовом учешћу у развоју српске књижевности и усклађивању са европским дOMETИМА, написана је неопходна, али вредна литература.⁶ Намера нам

⁶ Иако је, због јасног и приступачног стила, који никада не силази у колквијални регистар, али и не узноси се превише у академску логореју, као и због јасноће изнетих ставова, дисциплине у којој је предњачио међу исписницима своје генерације, најлакше обавестити се о Цацићу читајући управо *Цацића*, што није толико чест случај са српским критичарима, неколико текстова даје добар преглед његових критичарских и других књижевних подухвата. Поводом критичаревог смрти, уједно и објављивања његових десетотомних сабраних дела, часопис *Књижевност* је 1997. године организовао округли сто „О делу Петра Цацића”, у којем је учествовало тринаест реномираних књижевних критичара и историчара књижевности, који су поуздано поставили домете, пре свега, Цацићевих критичарских и есејистичких дела у књижевноисторијски контекст у којем су настајала, као што су поуздано утврдили и значај Цацићевог критичарског деловања. В. *Књижевност*. Год. LI бр. 1–2. 1997. Исте године је и часопис *Браничево*, (иначе, објављиван у Пожаревцу, месту у којем се Цацић школовао, и у којем је његов отац рођен), објавио темат посвећен Цацићу, додуше са слабијим одзивом и интерпретативним резултатима, међу којима се важношћу истиче текст Марка Недића. В. *Браничево*. Год. XLIII бр. 1–2. 1997. Најтемељније је Цацићев књижевни рад представио Радивоје Микић у опширном предговору прве књиге Цацићевих сабраних дела, који функционише и као генерални предговор читавог десетотомног издања. Овоме тексту, по намерама и опсегу, али уз ограничење тренутком у којем је написан и у којем Цацићев књижевни рад ни изблиза није доведен до краја, сличан је и предговор за избор Цацићевих критика објављен у колу СКЗ-а, *Критике и оједиги*, који је 1973. године написао Мирослав Егерић. В. Радивоје Микић. „Слика еволуције описа књижевних чињеница: поглед на критичарски рад Петра Цацића”; Мирослав Егерић. „Критика мере и усвајања вредности”. У: Петар Цацић, *Критике и оједиги*. СКЗ: Београд 1973, VII–XXXII. Кратке, али ефектне, анализе Цацићевог критичарског рада написали су Радован Вучковић, Зоран Глушчевић и Драгана Литричин Дунић (која је и докторирала на Цацићевом делу). В. „Критика као разумевање и избор”. У: Радован Вучковић. *Судбина критичара*.

је да представимо мета­критичара–Џацића, и то кроз најважније ставове о критичарском послу које је обликовао, и, на крају, да укажемо у којој мери је у његовом раду дошло до преклапања ста­ме­ног критичарског лика и пратеће лелујаве мета­критичке сенке, односно мета­критичких одређења, упу­та и тежњи и критичарских резултата.

И критика и мета­критика!

Укрупно гледано, најважнија Џацићева мета­критичка начела нису непозната, и обликована су упоредо са његовим критичарским напорима. Џацић је, пре свега, био против идеолошке или догматске критике. У начелу, иако је прихватио неке његове постулате и изражајне критичке могућности, био је против импресионистичког приступа. Као учесник у обнови критике залагао се за иманентни приступ књижевном делу и методолошки плурализам при приступу, па и интердисциплинарни поступак, што се може лако приметити и у његовом критичарском и есејистичком делу, где се, у зависности од додељеног простора и одлика формата, ослањао најчешће на структуралистичка решења, антрополошки приступ, митску визуру и архетипске моделе, психолошке и социолошке приступе, уз често постављени историјски поглед и биографски метод. Џацић се није либио да, у зависно-

Свјетлост: Сарајево 1968; „Између књижевне и новинске критике” у: Глушчевић, Зоран. *Књижевност и ритуали*. СКЗ: Београд 1998; Литричин Дунић, Драгана. „Имамо ли Барта или шта је било са критиком? (новинске критике Петра Џацића)”. *Свеске*. Год. XXIV бр. 109. 2013, 87–93. Најновије и поуздане анализе Џацићеве критичарске методе понудили су Владан Бајчета и Милан Алексић. В. Владан Бајчета. „Теоријске основе Џацићеве књижевне критике”; Милан Алексић. „Критичка метода Петра Џацића”. *Српски језик и књижевност данас – теоријско-методолошки аспекти проучавања, рецејције и превођења*. Уредио Бошко Сувајџић. Међународни славистички центар: Београд 2021, 267–276. Не треба заборавити ни слово које је о Џацићу написао његов пријатељ Добрица Ћосић, о чијим романима ни сам Џацић није пропустио прилику да се изјасни. В. „Петар Џацић – критичар социјалистичког модернизма”. У: Добрица Ћосић. *Пријатељи мога века*. Наведени не сасвим скромни, али не и издашни корпус текстова сасвим поуздано и исцрпно представља и вреднује Џацићев, пре свега, критичко-есејистички опус, и његово учешће у развоју српске критике, и уопште српске књижевности друге половине двадесетог века.

сти од тога какве интерпретативне захтеве пред њега поставља природа одређеног књижевног дела, искористи искуства поменутих, али и других интерпретативних метода, развијајући својеврсну *криџику инџерџреџације и разумевања*.⁷ Највише се, и то при анализи Андрићевих дела, приклонио самоизнађеној комбинацији погледа психоаналитичке и архетипске критике, при чему је био близак архетипској методологији Нортропа Фраја. Може се тврдити да је, додуше уз многа одступања, управо то био његов приоритетни аналитички угао из којег је дао најзначајније резултате као тумачесејиста ширег формата.

Џаџић није децидно дефинисао појам књижевних вредности, такође, није истакао строго одређени естетски систем којим би се оне процениле, али јесте метод како им приступити са критичарева тачке гледишта, као и са становишта етичких категорија критике. Будући да није за собом оставио чврсто увезани теоријски апарат којим би се сама критичарска пракса одређивала, и да јесте творац једног расутог, али идејно хомогеног корпуса текстова који се при том питању исцрпљују, у том смислу, његови метакритички закључци добијају на важности у оквиру његовог критичарског, као и целокупног књижевног дела. Од значаја је и то што његови метакритички написи пружају одговор на то шта је друштвени, и у мањој мери, естетски, ангажман критичара, што је било горуће питање које је обликовало српску књижевност у педесетим годинама прошлог века када се Џаџић и јавио и формирао као критичар, те није пуно губило на значају ни следећих декада.

У већ поменутом избору *Криџика и време*, Џаџић је, и као критичар, па и метакритичар, изнео одређене постулате. Већ самим насловом једне подскупине текстова, Џаџић је унеколико и описао свој однос према приступу књижевном делу – „Критика је вера у ствараоце”⁸ што је став од којег, чини се, упорно није одступао у свом критичарском раду. Џаџић,

⁷ В. Радован Вучковић. *Судбина криџичара*, 136.

⁸ Петар Џаџић. *Криџика и време*. Културно просветна заједница Србије / „Вук Караџић”: Београд 1975, 111.

у кратком предговору овој збирци критичарских и иних радова, указао је на то да је овим и оваквим избором покушао да искаже све оно „шта [...] мисли о критици, њеним општим постулатима и њеном деловању”⁹ без обзира на то што је унеколико и релативизовао ту намеру, указавши на то да је низ текстова у том избору написан без истакнуте студијске или академске мотивације, већ да је израз и опсег тих радова обликован кроз писање за дневне, новинске прилике, и подразумевајући упућеност на такозваног „обичног” читаоца.¹⁰ Овакве уводничарске напомене такође указују да је потребно усмерити детаљнију позорност на мета­критички аспект Џацићевог критичарског деловања.

Џацић указује и на мотивацију таквог избора текстова, као и на њихов значај унутар његовог критичарског делања, будући да је бирао оне који се баве „критиком, и односом критике према делу, култури, читаоцу, друштвеној стварности, историји, најзад и односом критике према себи самој”.¹¹ У тој хрестоматији његових (дотодашњих) најважнијих текстова везаних за књижевнотеоријске проблеме, Џацић је у уводној напомени истакао и то да је његова критичарска потреба била *да делује*)¹² и то кроз „специфичан естетски и друштвени активизам” који подразумевају „морал у акцији”.¹³ Ова изузетно важна одређења, која као рефрен одјекују у низу његових текстова, од великог су значаја за његове мета­критичке, и уопште књижевне светоназоре.

Џацић је такође упутио и на то да се у овим текстовима очитује и „динамика епохе”, односно, „елемент друштвеног

⁹ *Истио*, 5.

¹⁰ Овог се проблема Џацић дохватио и при предговору првом издању његових критика које су биле насловљене препознатљивим *Из дана у дан*, 1962. године, али и при њиховом објављивању у сабраним делима 1996. године, такође у преговору, где је поново указао на то да су његове критике писане за новинске потребе, те да се, у каснијим приликама, подузео и напора да неке идеје и закључке прошири или доврши. В. Петар Џацић. *Из дана у дан I*. Завод за уџбенике и наставна средства: Београд 1996, 5–7.

¹¹ Петар Џацић. *Кријшка и време*, 6.

¹² *Истио*, 5.

¹³ *Истио*, 6.

и културног тренутка у ком су настали”.¹⁴ Тиме је потцртао још једно значајно одређење његовог метода, и уопште критичарског посла: критичар мора да буде свестан времена у којем је настало дело као и времена у којем настаје критика о њему, односно, да буде свестан утицаја друштва, времена, политике, идеологије и других фактора, али и да не буде ограничен њима, при приступу књижевном делу. Да уочи *ѝрофил времена* – дакле, не појединост писца, него *злајћну средину времена* која се огледа у делу – а критичар процењује и утврђује књижевне и вредносне стандарде које дело достиже, у том времену, и на које претендује у свим временима, неограничено хоризонтом епохе у којем настаје, али и подразумевајући га.

Већ ови уводни ставови, и то уводни за један свесно начињен метакритички избор, указују на то, поред тога што откривају и „посебан, ‘мудар’ однос према критичарском позиву”,¹⁵ да је Џацић имао јасно изграђену самосвест о значају одређених теоријских питања везаних за критику, као и метакритичких одређења која условљавају уобличење самог критичарског писма. Тек у овом избору се јасније открива Џацић као метакритичар, и то као метакритичар јасно усвојених одређења, и јасно посвојене свести о значају метакритичког исказивања и утемељења. У следећих неколико сегмената рада представимо неуралгичне тачке у оквиру Џацићевих метакритичких промишљања.

Метакритички ставови Петра Џацића

1. Аутономија уметности и критике

Ако се, као што је неопходно у овом случају, у обзир узме књижевни, и не само књижевни тренутак у којем се Џацић јавља као критичар, (педесете године прошлог века, за време сукоба модерниста и реалиста), његово, у многим приликама

¹⁴ *Истио*.

¹⁵ Радован Вучковић. *Судбина критичара*, 146.

и у низу текстова поновљено, пледирање за аутономију уметничког и књижевног стварања, па и критичарског исказивања, сасвим је очекивано, и, у одређеној мери и нужно. Имајући у виду Џацићев ангажман у оквиру поменутог сукоба, односно његово децидно модернистичко опредељење, није изненађујуће што је истрајно залагање за аутономију уметничког израза један од основа његове критике и метакритике. Ипак је потребно указати на то да Џацић подједнако инсистира на ослобођењу самог стварања од стега идеолошке догме и политичке воље, као и на ослобођењу од стега одређених естетских или књижевних платформи, дакле, учвршћених аналитичких позиција при којима се тумачење дела претвара у тумачење саме методе, и њено оправдање. Потребно је нагласити и то да ова Џацићева критичарска и уопште гледав књижевна опредељеност за аутономију књижевног дела, па и критичарског посла, која је у основи његове етичке књижевне платформе, није лако освојена, већ је, уз значајне отпоре, готово целу деценију била оспоравана, уз књижевне, па и политичке трагове који ће се задуго након те декаде у различитим интензитетима јављати.

Иако се данас, са тачке удаљене готово седамдесет година, може дискутовати о границама и усмерењима, као и ограничењима, и јасним филтрацијама, слободе говора и стварања која је изборена књижевним залагањем модерниста, између осталих и Петра Џацића, али и многих његових исписника, потребно је нагласити да се у тој борби за аутономију стварања обликовала поетичка платформа читавог низа значајних књижевника, који су поставили основ српске модерне послератне књижевности, и самим тим, упутили је у неколико постојаних развојних праваца. Џацићева књижевна акција на страни борбе за аутономију израза није етичко и књижевно стајно поље појединца, већ чин у вреви можда и најзначајније књижевне дискусије у српској књижевности двадесетог века, чији су је резултати судбоносно и обликовали. Стога, за уопште разумевање других Џацићевих критичарских и метакритичких постулата, (као и за, у једном

ширем плану, податније промишљање о развојним процесима кроз које је након Другог светског рата прошла српска књижевност), од изузетног је значаја то што су критичарски почеци Петра Цацића били одређени „страсном и доследном борбом за слободу стварања, за аутономност књижевног и уметничког дела, за савремени израз у њему и за обавезу књижевног критичара да се за такав израз залаже истовремено када и песници и романијери”.¹⁶

Није неопходно опсежно наводити неке од многих Цацићевих исказа, које је, посебно током пете и почетком шесте декаде прошлог века, у многим приликама изрекао пледирајући за аутономију књижевног израза. Од значаја је, као својеврсно сумирајуће место, његов познати текст „Догма и стваралаштво”, објављен у *Полијници*, 1974. године, у тренутку када се у књижевној свакодневици појављује тек покоји повампирили одјек књижевне борбе у којој су се ставови исказани у чланку обликовали. У овом тексту, (у којем је забележена и парола: „уметност није средство”, као наслов једног пасажа, што је поновљено и у неким другим издањима, док је та парола склоњена као поднаслов у реиздању у оквиру сабраних дела), Цацић указује на то да критичар не сме да иступа у корист било какве, најпре идеолошке, инструментализације књижевности као вануметничког средства, већ управо поставља књижевност као средство којим се човек супроставља репресији друштва и његових механизма. Ако се књижевни чин и дело деградирају као „средство, подређено непосредном остваривању неког циља”¹⁷ онда само стварање, и стваралаштво нису „акт човекове слободе, начин његовог креативног самопотврђивања као субјекта историје, интиман процес његовог доживљаја живота и света, већ полука једне програмиране машинерије”.¹⁸ Самим тим, ако критичар не

¹⁶ Марко Недић. „Петар Цацић – Критичар свога времена”. *Браничево*. Год. XLIII бр. 1–2. 1997, 16.

¹⁷ Петар Цацић. *Из дана у дан II*. Завод за уџбенике и наставна средства: Београд 1996, 319.

¹⁸ *Исио*, 320.

иступа у подређивању књижевног дела утилитарним ванкњижевним циљевима, он остаје на страни стварања и стваралаштва, уметничке као и друштвене слободе, и то пре свега због тога што се стваралаштво указује као „негација свега репресивног у стварности”.¹⁹

Потребно је указати и на допуне ових сасвим јасних Џаџићевих ставова. У тексту откривајућег наслова, „О месту књижевности”, објављеном у *Полијици*, 1971. године, Џаџић је, промишљајући управо о теми коју наслов обећава, јасно одредио књижевност, као и, посредно, уметност, као поље слободе (изражавања): „Нема сумње да литература отвара простор за једно специфично сазнање које измиче и науци и филозофији, али је баш стога и треба видети као слободну семантичку активност, независну од грубих ‘употреба’”.²⁰ Имајући на уму стару књижевнотеоријску расправу о лепом и корисном, али и развој српске књижевности у оквиру социјалистичког друштва, у којем су и лепо и корисно имали и своју идеолошку компоненту, Џаџић је упозорио на то да се кривотворење књижевног израза у утилитарне сврхе указује готово константом: „Корисно у васпитном, сазнајном или идеолошком смислу, макар колико ослобођено од грубих упрошћавања, не склања своју шапу са литерарне инспирације”.²¹ Друштво као што је југословенско, које је у потпуности могло да увиди у претходним декадама како функционишу утилитарне спреге које подјармљују књижевност (односно, уметност, као и све друге оквире друштва), „има све разлоге да литературу схвати као слободно експериментално поље духовне активности, без старинске вере у величину њене друштвене функције и без преувеличавања њених могућности упрегнутих у кола Великих циљева”.²² У овој, као и у многим другим приликама, Џаџић је доследно претпоставио слободу књижевног израза сваком могућем управљању гра-

¹⁹ *Истио*, 322.

²⁰ *Истио*, 258.

²¹ *Истио*, 257.

²² *Истио*, 258–259.

ница те слободе у суженије оквире онога што се може назвати друштвено *корисним*.

Стога су несумњиво тачне књижевноисторијске оцене Џаџићевог критичарског владања, попут оне коју је извео Владан Бајчета: „Џаџићев критички дух, који је претендовао на синтетичност, упорношћу доследног антидогмате је показивао отклон од идеолошке рестриктивности и књижевнотеоријске једносмјерности”²³ те да се „као савјестан критичар, Џаџић [...] клањао само светињи књижевне вредности”.²⁴ Међутим, потребно је указати и на то да је Џаџић био доследни комуниста, и члан владајуће партије, што није изненађујуће, јер да то није био, попут толиких својих књижевних колега, не би ни могао тако истакнуто да пласира своје књижевне ставове, а да не помињемо да не би доспео до оних позиција и намештења са којих их је и пласирао. Ово је пре свега значајно због тога што његово пледирање за слободу говора и за аутономност уметничког и књижевног изражавања није било против комунистичких и социјалистичких постулата којима је било уређивано друштво, већ је искључиво фигурирало као сегмент јавног мишљења у оквиру темељног осмишљавања културе у социјализму и социјалистичком друштву. То је, свакако, условљавало да су границе освојених уметничких слобода биле пажљиво моделоване према границама дозвољених грађанских слобода. У том смислу, није на одмет поменути и један затурени Џаџићев текст, необјављен у сабра-ним делима, који га осветљава и као, условно речено, политичку фигуру, односно, политичку у оној мери у којој је његова књижевна позиција морала да се самери са, у социјализму незаобилазним, пропагирањем *корисној* у књижевном делу и функцијом корисног у изградњи социјалистичког друштва

²³ Владан Бајчета. „Теоријске основе Џаџићеве књижевне критике”, 220.

²⁴ *Истио*, 219. Уп. са: „Иако се залагао за ангажовану књижевну реч, [...] истовремено је упозоравао на све притиске којима се критика мора одупрети независношћу свог става и некорумпираношћу свог деловања” – Драгана Литричин Дунић. „Имамо ли Барта или шта је било са критиком? (новинске критике Петра Џаџића)”, 91.

и човека. У тексту „Критика као фактор социјализације културе”, из 1971. године, који ће се указати као веома занимљив за нијансираније представљање Џацићевих књижевних и критичарских деловања, а који представља реферат прочитан на *Конгресу културне акције у Србији у организацији ССРН СР Србије*, Џацић указује на друштвени значај књижевне критике која се исцрпљује као „фактор социјализације културе под знацима навода, једне мистификоване културе лишене својих суштинских обележја, препариране у радионици којом руководи виша сила ауторитарних захтева”.²⁵ Џацић, свакако, потцртава да је таква критика „фактор ширења лажне свести о култури”, односно „експонент мистификовања културе”, да „пропаганду нуди као уметност” и „ствара једну специфичну правно-одбрамбену аргументацију како би нашла друштвено оправдање за егзистенцију таквих дела”, односно књижевних дела која су писана имајући на уму идеолошке пројекције. Таква критика ствара „мит о корисном, чак са становишта дневних потреба”.²⁶ Лако је поставити ове Џацићеве ставове у контекст његовог вишедеценијског напора да се аутономност књижевног израза постави као постојана и неопходна друштвена вредност, али указујемо и на то да се, као друштвена вредност, таква тежња обликује као сегмент социјалистичког друштва, самим тим остаје у оквирима идеолошке и политичке преконфигурације стварности. То Џацића поставља у занимљиву позицију, ако се дијалектички однос идеологије и уметности, односно потребе идеологије да уметност подреди својим циљевима, постави напрема његовом критичарском писму. Слобода књижевног говора за коју се залагао Петар Џацић није апсолутна слобода, и можда је то тек идеја о апсолутној слободи, али јесте слобода додељена књижевном изразу у оквиру обликовања и развоја социјалистичког друштва, дакле, дозвољена слобода. А то су већ две сасвим одвојене концепције слободе. Слобода књижевног исказивања је била одређена њеном постављеношћу у оквиру социјалистич-

²⁵ Петар Џацић. *Кришика и време*, 198.

²⁶ *Истио*, 198; 199.

ког друштва, самим тим, подређена концепцији *корисној*, коју ћемо разложити у следећем сегменту рада. Дакле, идеја несметане слободе изражавања и уметничког стварања јесте апсолутизована, али је постављена у модел социјалистичког друштва и прописана јој је друштвена и етичка улога, која је дефинисана ван директних вулгаризујућих намета идеологије и дневне политике, а усмерена просветитељским друштвеним потребама. У том смислу се друштвена и политичка позиција Петра Цацића самерила са његовим модернистичким настојањима у визији уметничке слободе усклађене са одредницама једног, чак и у својим најблажим и најтананијим менама, ипак тоталитарног друштва. Стога је таква слобода била пре додељена, но освојена. Но није само Цацић, међу модернистима пледирао за тај тип слободе, то су чинили и готово сви они чија су имана данас запамћена, и чије је дело превазишло хоризонт епохе у којој је настало.

Треба напоменути и то да се апсолутна слобода израза, (присутна свакако у Цацићевим исказивањима од његове критичарске младости, али одређена смерницама идеолошког ситета у којем је и заснивана), постепено ослобађа својих *групних* параметара у критичаревим одређењима упоредо са постепеним распадом државе која је те параметре и одређивала. У једном интервјуу, датом Милошу Јевтићу 1989. године у *Радио-Београду*, Цацић ће одредити слободу стварања, пре свега, духовним обзором, па и метафизичким и онтолошким:

Књижевно дело је, пре свега, акт слободе – оно стимулише и разгорева жеђ за слободом, социјалном и метафизичком, оно продубљује иницијативу самосвести, извлачи човека из летаргичног сна постварености, делује на њега да влада својом судбином, да постане свој сопствени пројект, не пасивно заморче под жрвњем друштвених и цивилизацијских механизма. Књижевно дело је секира за смрзнуто море у нама, тачно је рекао Кафка.²⁷

²⁷ Петар Цацић. „Живот критичара”. У: Петар Цацић, *Бранко Миљковић или неукројива реч*. Завод за уџбенике и наставна средства: Београд 1996, 203.

На концу, потребно је потврдити и то да се овај метакритички, и књижевни захтев за аутономијом књижевног изражавања, ако се разуме да је усклађен са социјалистичким простором у којем је изречен, сасвим јасно усклађује са другим Џацићевим критичарским деловањима. Он је доследно негативно критиковао она дела која су се повиновала вулгаризованим идеолошким упутима, док је афирмативно оцењивао она која су настајала у диспуту са идеолошким контекстом, (на естетској равни, свакако, не и на етичкој), или су настајала ван прописаних упута, не марећи пуно за њих. У томе се можда и крије тајна, или барем један њен део, високе прецизности Џацићевих критичарских оцена. Његова популарност као дневног критичара је установљена не само тиме што је умео да резонантно каже *да* или *не*, већ и да одабере успела књижевна дела, успела без обзира на сваки ванестетски или ванкњижевни параметар који се на њих може применити. Определивши се за супремацију естетског квалитета, Џацић је, у почетним својим критичарским исказима, афирмативно оцењивао она, условно речено, *модернистичка* дела која су имала супстанцију која превазилази стилску декоративност и идеолошки контраефекат, као и она *реалистичка* која се нису повела пред захтевима соцреализма. Откривши или изабравши у првој декади свог критичарског посла, па и мало након што се она завршила, вредне књижевне гласове, Џацић је успео не само да постигне велики број критичарских погодака, већ и да те поготке оправда и етичком опредељеношћу своје критике. У тој улози, Џацић се показао можда и највештијим критичарем у времену у којем се конституисала и развијала модерна српска послератна књижевност.

2. Место и улога критике у друштву

Нису, наравно, ретке биле прилике у којима је Џацић изрицао суд везан за место критике, књижевности, уметности, па и саме културе у друштву. Како смо видели, то место је постављено у друштво социјалистичког типа, и стога сваки

оквир културе, а свакако и књижевна критика, задобија и одређену друштвену улогу, функционалност која се улива у свеопшти ток догађајности које одређују једно такво друштво. У једном од његових познатијих новинских текстова, насловљеном „Критика и отпори” и објављеном у *НИН*-у, 1959. године, Џацић је можда и најјезгровитије представио своје разумевање улоге критике у друштву: „друштвена функција критике” је „деловање на развој културе, на изграђивање укуса”.²⁸ Ова просветитељска парадигма, одређена и функционалношћу у социјалистичком друштву, обликује три типа *савести*, односно, три етичке категорије које се не смеју довести у питање. Према њима, литература је „савест човечанства”, књижевна критика је „савест литературе”, док је критика критике, односно, мада Џацић не користи тај термин, метакритика – „савест критике”.²⁹ У том смислу, јасно је да је друштвена ангажованост коју Џацић приписује критици, а посредно и свим сегментима културе, заправо етичка категорија, која припада не само дисциплини, већ и друштву у којем се она практикује и у чијим оквирима утиче на културни, али и друштвени развитак, а потенцијално га и усмерава.

У тексту „Критика је вера у стварање”, објављеном у *Политици*, 1971. године, Џацић је поставио и морални оквир у којем критичар треба да делује. Та моралност критику и критичара поставља „на страну стваралаштва”³⁰ а напрема свим регулама утилитаризма, догме, зацртаног идеолошког, теоријског или естетског програма: „Критика је вера у стварање која се репродукује као став према стварању. Она је и поглед на свет кроз поглед на дело. Она је естетско уверење и морал у акцији. Она је све то, или није критика – бар не она права”.³¹ Синтагма *морал у акцији* је више пута поновљена у Џацићевим (мета)критичким текстовима, и приде неколиким интервјуима, и централна је за разумевање друштвене и естетске

²⁸ Петар Џацић. *Из дана у дан I*, 174.

²⁹ *Истио*.

³⁰ Петар Џацић. *Из дана у дан II*, 224.

³¹ *Истио*.

ангажованости коју Џацић приписује критичарском послу. Потребно је указати на то да је Џацић почесто истицао, као рецимо у тексту „Културне прилике”, који је током 1967. године излазио у *НИН*–у у наставцима, да се етичка условљеност критике, при чему се критика може разумети као експликација целокупне културе, директно увезује са „људском изграђеношћу”³² односно са идејом, уједно и просветитељском и марксистичком, па и социјалистичком, да су напредак културе, човека и друштва узајамно увезани друштвени механизми. Према томе, основно место и улога културе у друштву – учествовање у духовној изградњи човека – јесте принцип хуманистичке провенијенције, али је одређен, идејном марксистичком платформом, а делатно социјалистичком изведбом, будући да су оваква Џацићева промишљања о улози културе уписана у постојаност социјалистичког управљања, али децидно ван стега догме, утилитаризма, и других идеолошких вулгаризација.

У том смислу, поново се реферат „Критика као фактор социјализације културе” указује значајним за разумевање Џацићевих критичко–етичких постулата. Понудивши негативну дефиницију књижевне критике, и то оне која се руководи наметима ауторитарних захтева, идеолошких оптирања, самим тим представљајући *експоненцијалну мистификацију културе*, Џацић, да би изнашао и позитивно одређење, подсећа на стамену, и већ исказану етичку компоненту – *морал*:

Нема сумње, критика је не само знање, умеће доживљаја и анализе производа културе, већ и морал у акцији, један веома изразит и веома специфичан морални суд. Речено је једном: критичар је заклет судија. Ко ме? Чему? Истини уметности, идеалу културе који није никаква апстракција и који је подразумеван у Марксовој мисли да ће човек живети на уметнички начин. [...] Постоји процес сталног освајања слободе не само путем акције већ и путем контемплације, а у тај процес укључени су и култура и рефлексивност о њој.³³

³² *Истио*, 117.

³³ Џацић Петар. *Критика и време*, 198–199.

Дакле, *морал у акцији* подразумева потрагу за истином књижевног дела, и за ослобођењем људске свести, и то кроз самеравање доживљаја и анализе уметничког дела, слободних од стега естетских модела или друштвених потреба. *Морал у акцији* је изневерен ако се разматра било шта што није истина дела (што опет указује и на Џаџићево опредељење за иманентни приступ) и што се подвргава спољашњим захтевима. Морални чин критичара се оспољава у иманентном тумачењу књижевног дела, отпочетом у доживљају, рафинираном у непристрасном и објективном знању и просуђивању, које се успоставља ван било које системске или спољне мантре, била она друштвена (политичка, идеолошка) или естетичка.

Ипак, на овај начин, Џаџић осмишљава контрапрограм, нову врсту критичарског утилитаризма, који подразумева аутономност критичара, његову усмереност ка истини дела, и његову непристрасност при доношењу критичарских пресуда, уз замишљену одвојеност од ванкњижевних утицаја и намета. Дакле, према Џаџићу, критика се испољава као фактор при *социјализацији културе* тек ако има „двоструку посредничку улогу [...] [као – М. Г.] спона између остварених културних добара и шире јавности, а истовремено и [као – М. Г.] спона између специјалистичке критике и једног популарнијег вида критичарске презентације. Степен њене ефикасности мери се опсегом њеног деловања”.³⁴ Друштвена улога критике се, својеврсна *мисија* (Џаџићево одређење), исцрпљује као средство *социјализације културе*, и у таквој *мисији* критика изналази „испуњење своје сврхе”.³⁵

Дакле, Џаџићево разумевање естетске и друштвене ангажованости критике је следствено постављено у међузависни однос. Друштвени ангажман критике (учешће у *социјализацији културе*, изградњи човека и друштва, и у развоју културе у друштву, са циљем да се сазнања критике и естетска успелост дела предоче [ван]књижевној јавности) условљена

³⁴ *Истио*, 205.

³⁵ *Истио*, 207.

је естетским ангажманом критике (поштовање истине књижевног дела, изналажење књижевних и естетских вредности и одабир критичарског приступа који је најподеснији за тумачење у оквиру иманентне аналитичке поставке). И обратно је, свакако, према Џацићу, не само тачно, но и нужно. Џацићево критичарско деловање је чврсто одређено овим метакритичким постулатима. Његов дневни критичарски ангажман, па и уреднички, свакако је сасвим директно био одређен процесом *социјализације културе*, и потребом да критика буде спона између дела и публике, простор у којем се презентују естетске вредности, и нуде онима који могу бити *изјрађени* тим поступком. Самим тим се, у оквирима Џацићевих и критичарских деловања и метакритичких постулата, *лејо* и *корисно* изједначају у друштвено–естетској функцији критике.

3. Проблем вредновања

Међутим, ако је естетски ангажман критике да уочи одређене књижевне вредности, а друштвени да их представи читаоцу, и на тај начин их понуди као духовну монету његовој потреби да се *самоизјради*, и потреби друштва да функционализује и усмерава тај процес изграђености – проблем вредновања, односно, проблем селекције естетских вредности, и њихове валоризације испоставља се централним. Стога није необично што се у једном од најзначајнијих, па и најбитнијих метакритичких Џацићевих текстова, нуди решење управо овог проблема. Џацић у дводелном новинском тексту „Критика јуче и данас”, објављеном у *Полиџици*, 1960. године³⁶ – дакле, у годинама када је почео полако да систематизује своја теоријска и метакритичка начела пласирана током у том тренутку недавно окончаног сукоба између модерниста

³⁶ Џацић је у предговору прве књиге *Из дана у дан* из сабраних дела овај текст назвао „мој оновремени критичарски средо” – Петар Џацић. *Из дана у дан* I, 7; који је, по ауторовом признању, уз мање измене, и након три и по декаде то и остао, због чега је у поменутом издању и постављен у прошлшку позицију, испред других текстова, иначе посложених пратећи строго хронолошко начело.

и реалиста, указује на то да је основни проблем критике вредновање, будући да су књижевне вредности чињеница будућности, а естетски и критички аршини прошлости или садашњости, поготову ако критичар иступа у име одређене естетске концепције или идеолошког система. Критика би, према томе, могла да буде „идеални сеизмограф за мерење лепоте” – али између дела и схватања лепоте налази се ипак критичар, односно, „критичарева личност, са својим принципима, сензибилитетом, знањем, али и предрасудама, ограничењима, страстима и пристрасностима”.³⁷ Утом се сам критичарски суд указује неминовно контаминираним критичаревим личним отиском, док се одређена критичка супремативна објективност (и „аксиолошка непристрасност”³⁸) указује жељеном, али тешко дохватљивом, заправо недохватном позицијом – на концу, и критичарским идеалом. Критика на тај начин постаје „џин на глиненим ногама”, а сам суд, односно вредновање постаје њеним фатумом – „историја супер-иорности њеног [књижевне критике – М. Г.] суђења, помало је историја непрекидних заблуда”.³⁹

³⁷ *Исјо*, 11.

³⁸ Марко Неђић. „Петар Џацић – Критичар свога времена”, 19.

³⁹ Петар Џацић. *Из дана у дан I*, 14. На многим местима Џацић помиње још једну значајну условљеност критике, као у предговору друге књиге *Из дана у дан* из сабраних дела: „критичарева делатност није трансисторична” већ је треба разумети „као делатност у времену у којем је настајала” – Петар Џацић. *Из дана у дан II*, 6. Самим тим, критичарево просуђивање је ограничено епистемолошким оквирима садашњице и прошлог времена, а не будућег, у којем ће се тек донети пресуда о ваљаности и прецизности критичарског суда. Управо се у томе и крије, како је то исказао у разговору са Милисавом Савићем, из 1976. године, вођеном за *Књижевну реч*, усуд критике и критичара: „Као ‘не-трансисторична’ делатност, критика нема снагу преомошћивања граница једног времена, па критичарева делатност треба да се оцењује са становишта његовог укупног деловања у датом времену” – *Исјо*, 433. Џацић, свакако, припада оним малобројнима који су у одређеном времену, односно у сопственој свакодневици, успели да увиде и оно што није ограђено само видиком тог времена. Било му је јасно и то да се књижевност еволутивно развија, те да то мора бити обавеза и оног критичара који је прати, коментарише и оцењује. Уп. са: „Џацићу је, дакле, јасно да и критика мора да се мења у сусрету са променама у самој књижевности коју тумачи. Но, те промене нису везане само за што адекватнији приступ ономе што је ново већ и за опис онога што образује књижевно-историјску подлогу у

Ипак само вредновање је неопходно, у истој мери и неминовно. Критика постаје „верна пратиља уметности без чије би сенке уметност била крња као човек без своје”.⁴⁰ Критички суд се указује оправданим, будући да је условљен по питању установљења вредности само ако критика има саморазумевајућу свест о сопственој ограничености, и ако се при том не уздаје у естетске и идеолошке програме, као ни у личну особеност критичара. Дакле, тек ван оквира „претензија на законодавство”⁴¹ и ван илузије да представља коначну вредносну оцену, и уз потребну дозу надперсоналног, критика, према Џацићу, може да оперише ваљано. Такође, критичар не завршава свој посао уочавањем естетске вредности дела, већ га управо на том месту започиње. Критичар мора да испуни два услова, да не „узима у обзир само стварно постојеће реалности у делу, избегавајући да га подводи под стаклено звоно унапред припремљених идеја”, те да избегне произвољност или какву дубљу условљеност у којој се огледа „нарцисоидан критичарев субјект”.⁴²

Упркос стаменим ставовима из претходних навода, ипак је Џацић био свестан и тога да је лични критичарски печат неминовност, те да не мора бити бремене, већ, у ређим случајевима, предност. Схвативши да и сам критичар, при исказивању критичарског суда, мора да буде одређен и понеким апсолутом, Џацић је одбацио могућност да се они могу изнаћи у поштовању теоријских, естетских или ванкњижевних система, и претпоставио, помало и романтизујући саму проблематику, у тексту „О литератури и критици”, објављеном у *НИН*-у, током 1978, једну *вишу* сферу критичарске самосвести: „Критика која није ‘храњена’ једним макар несвесним идеалом критике, уметности, па и саме стварности, једним *афективом* *ишчекивања*, само је отаљавање посла ‘суђења’ делима и описивања дела”.⁴³

актуелном књижевном стваралаштву” – Радивоје Микић. „Слика еволуције описа књижевних чињеница: поглед на критичарски рад Петра Џацића”, 28.

⁴⁰ Петар Џацић. *Из дана у дан I*, 17.

⁴¹ *Истио*.

⁴² *Истио*, 18.

⁴³ Петар Џацић. *Из дана у дан II*, 353.

Џаџићева критичарска пракса указује на то да овакве моделе вредновања није лако усвојити, чак и ако су теоријски оквири претходно осмишљени. Није увек Џаџић успевао да угуши сопствену критичарску особеност која га је при расуђивању и водила, као што и није увек успевао да се одвоји од стега одређених естетских системских концепција. Већ само дефинисање *морала у акцији* и везивање на тај начин схваћене етичности за критичарско просуђивање, облик је системског односа према процењеном књижевном делу. Склањајући се од ригидности сваког утемељеног критичарског модела вредновања, сваког диригованог или програмског естетичког или етичког начела, Џаџић је направио сопствени етички и естетски систем од којег је покушавао да не одступа. При том је етичку компоненту значајно јасније представио од естетске. На срећу, демократична условљеност друштвене улоге критике и културе, као и естетска одређеност управо иманентним квалитетима књижевног дела, као и строгом потрагом за књижевним вредностима и естетским оствареностима, учинили су да тај критичарски систем буде један од срећно изнађених, самим тим и ређих, а уједно и вредних модела књижевне критике остварених у простору српске књижевности друге половине двадесетог века.

4. (Не)жељени профил критичара

Низ је прилика и текстова у којима је Петар Џаџић описивао пожељне или непожељне особине критичара. Таква одређења су, имајући на уму Џаџићево критичарско деловање, и досадашње метакритичке упуте, не само сасвим очекивана, но и неминовна. Потребно је указати на то да се та одређења, у одређеној мери, могу почесто сматрати и *аутиокријичким* или *аутиокријичарским*, (аналогно аутопоетичком исказивању песника), те се Џаџићево, у низу текстова расуто, обликовање идеалног критичарског лика, може разумети и као огледалско самоодређење. Хвалећи пожељне, а осуђујући непожељне карактеристике критичара, Џаџић је унеколико опцртао и сопствени критичарски портрет.

Једну од најзначајнијих одлика ваљаног критичара Џацић примећује у начину на који приступа књижевном делу. При том, Џацић се, како је то и сам чинио, одлучује за нефиксирани и отворени приступ књижевном делу који се усклађује са његовим квалитетима и естетским особеностима, а не према системским одређењима теоријске или естетске праксе. Управо се умешност критичарског посла примећује тек у случају када критичар, баратајући низом методолошких или теоријских алатки, одабира ону која најделотворније одговара на интерпретативне захтеве изабраног дела и најподатније открива његове естетске вредности. У већ поменутом тексту, „Критика и отпори”, Џацић је указао на то да „Критички таленат, [...] подразумева нешто ‘многобожачко’, нешто ‘протејско’, што му дозвољава да се саображава облицима у које улази, да их испуњава разумевањем”.⁴⁴ Протејска фигура критичара није на овом месту једини пут поменута у Џацићевим текстовима, већ се често овај zgodни антички пример појављује у оним приликама када Џацић опцртава квалитете који морају одредити доброг критичара.⁴⁵

Уз протејску способност прилагођавања, лично искуство критичара, његова ограничења, жеље и потребе самеравају се са обавезом да његов критичарски став садржи *безлично*, *надлично* и *више него лично* – будући да такво треба да буде и искуство критике.⁴⁶ На тај начин постављена критика под-

⁴⁴ Петар Џацић. *Из дана у дан I*, 173.

⁴⁵ У разговору са Жиком Богдановићем објављеном у *НИН*-у, 1974 године, Џацић је допунио протејску фигуру критичара, додавши јој и метафизичку, па и онтолошку ноту: „Протеја често помињу у вези са критиком; али колико је мит о Протеју карактеристичан за критику, толико је карактеристичан и мит о Фаусту, изазов сазнајној моћи човека, али и његовој жељи да се ствари виде, прогледају, сазнају, да се по сваку цену, уз ‘уступање душе’ Другом размакнуте границе несазнаног, неодређеног, двосмисленог. Та делатност је стална потреба за светлом разума; тако се критика јавља на нивоу егзистенцијалног захтева, специфичног остваривања. Она бива и стил и начин живљења, акција окретног разума, страст за дешифровањем стварности света која се емитује као страст за дешифровањем дела” – Петар Џацић. *Из дана у дан II*, 411.

⁴⁶ Имајући то у виду, више него занимљивом се указује једна Џацићева опаска, забележена у тексту „О литератури и критици”, објављеном у *НИН*-у, током 1978. године: „О критичару, изнутра. Нејтеже и ‘аутодеструктивно’ је то

разумева критичара неусловљеног сопственим личним слабостима, афинитетима и потребама, уједно и оног који не припада једној критичкој, уметничкој, књижевној, друштвеној, естетској, политичкој или идеолошкој платформи.⁴⁷ Такође, таква критичарска визура осигурава и изналажење метода који је најподеснији за разумевање и тумачење књижевног дела. Џаџић се, истичући жељену протејску моћ критичара, заправо залаже за методолошки плурализам, па и за интердисциплинарни поступак, и, уопште, за аутономију књижевног дела у сусрету са критичарском самовољом и судом. У том се и многострукост приступа књижевном делу и непристрасност у његовом процењивању, односно, одређена објективност која искључује један део критичаревих личних аспирација, узајамно удружују у жељену критичарску перспективу приступа књижевном делу.

Нису, свакако, ни негативна одређења критичарског лика изостала у неколиким Џаџићевим метакритичким интервенцијама. Оштрином се издваја негативни портрет описан у тексту „О литератури и критици”, у којем се представља фигура критичара – *Idiota savanta*. Будући јасно опредељен у ставу да тек протејска природа критичара при приступу књижевном делу може уродити плодом, Џаџић је, сасвим неизненађујуће,

настојање да се постављамо мирно, објективно и аналитички непристрасно у свим доменима књижевних и културних збивања, према свим ауторима, живим и делајућим људима” – *Истио*, 350. Овај Џаџићев унеколико и сетни став указује на то да је он био свестан тога да високи и тешко дохватљиви узуси критичара које је, пред себе и пред друге, поставио као идеал, неминовно морају бити у константном диспуту са личним особинама, жељама и потребама критичара. Ипак, како се из овог, а и из других текстова наслућује, Џаџић је имао на уму и то да се критичарева личност обликује управо у сукобу личних афинитета и тражене објективности у процењивању и просуђивању, те да се кроз надвладавање личног у корист имперсоналног, односно уз истрајавање личног печата који обликује потрагу за објективношћу, указује позиција из које критичарски упуту могу имати вредност.

⁴⁷ У тексту „Шта је било са критиком”, објављеном у *Полиџици*, 1966. године, Џаџић је, како је то и на другим местима чинио, поново указао на значај начела непристрасности и објективности у трагању за књижевним вредностима, и уједно позвао на обнову „старе врлине потпуне независности” и успостављање „моралне релације непристрасног суђења” – *Истио*, 102.

негативно опредељен према онима који књижевна дела мере према аршину унапред изабране и упорно рабљене теоријске праксе. Такав „ограничен специјалист”⁴⁸ односно критичар који се одлучио за одређену методу, и њоме процењује и анализира дела без обзира да ли се његови естетски домети и могу dostatно анализирати алатом фиксно изабране методе, „прети да постане распрострањен модел данашњег критичара. Критика која у делу не види једно схватање човека, већ једно схватање књижевног поступка, права је обећана земља за овај тип критичара”.⁴⁹ Џацићева јетка опорост се у овој прилици допуњује и поређењем једностраног критичара са компјутером који ради само једну операцију, при чему се „духовни мутизам”⁵⁰ указује као једина досегнута мера на тај начин одабране критичарске праксе.

Фигуру идеалног критичара Џацић је у извесним приликама условљавао и функционалним друштвеним ангажманом. У реферату „Критика као фактор социјализације културе” понудио је идеални модел критичара који се исказује у социјалистичком друштву, и свој критичарски занат подређује сопственом друштвеном ангажману:

Идеалан модел текућег критичара подразумева зналца, стручњака који уме да општи са масама и да их придобија за вредности културе, не само откривајући значење тих вредности већ и квалитетима сопствених особености – аналитичке интелигенције, стила, смислом да на сажетом простору искаже нијансе и глобал културног производа.⁵¹

Џацић сматра да је Скерлић био управо такав критичар, мада се из, имајући на уму низ других његових написа, и фигура предратног Милана Богдановића, пре свега из тридесетих година прошлог века, унеколико указује идеалном критичарском персоном. Такође, друштвена ангажованост

⁴⁸ *Истио*, 344.

⁴⁹ *Истио*.

⁵⁰ *Истио*, 345.

⁵¹ Петар Џацић. *Критика и време*, 205.

усклађена са већ поменутиим *моралом у акцији* критичара поставља у позицију промотера књижевних и естетских вредности: „Критичар је спиритуални менаџер културе, чија је улога незаменљива”.⁵²

Етичка постављеност критичара јесте једна од неуралгичних тачака Џаџићевог критичког и, посебно, метакритичког система. Свакако, основа његове етичке позиционираниости је обликована у оквиру сукоба између модерниста и реалиста, у тренутку када се сачињавао један темељити друштвени договор који се тицао и позиције културе у социјалистичком друштву, и уједно и слобода и друштвених улога које су култури, посредно и књижевности и критици требале бити додељене. Стога и не изненађују многи његови коментари у којима се доследно истиче значај етичког критичарског усмерења. У разговору са Милисавом Савићем, објављеном у *Књижевној речи*, 1976. године, Џаџић је, при чему се лако може препознати и нота аутобиографског признања, етос критичарског просуђивања поставио у исту вредносну раван као и његову праксу:

Пошто је критика и морал у акцији и стална провера сопствених назора, критичар је дужан да полаже рачуне о више-струко испреплетаним околностима свог бивствовања, што значи да пружи ‘материјале’ о свом деловању. Није свеједно на којој је страни један критичар био и како је деловао у тренуцима репресивних околности за литературу, [...]. Критичарев домет, то је његов стваралачки али и *еџички* домет.⁵³

Нису оваква Џаџићева позиционирања ретка, већ је он током целе своје критичарске каријере инсистирао на њима. У једном необјављеном интервјуу, „О забранама књига и још понечем”, који је, како је његов аутор сматрао, из идеолошких разлога и остао необјављен све до сабраних дела, Џаџић је још једном потцртао етичку позицију сопственог критичарског

⁵² *Истио*.

⁵³ Петар Џаџић. *Из дана у дан II*, 434.

деловања: „Ја сам градио модел другачијег критичара: ангажованог, али пре свега у култури и духовном деловању”.⁵⁴ Потреба за промишљањем о критичарском етосу није напуштала Џацића све до краја живота. У предговору за трећу књигу критичких текстова *Из дана у дан* из сабраних дела, у књизи у којој су по први пут окупљене његове позне дневне критике, Џацић је имао потребу да се, као критичар, постави на *исцјравну* страну и да укаже како је целог свог живота при критичарском раду, делао ван упута догми и идеолошких намета, тако да уједно овакав истакнути самоодређујући исказ функционише као сопствена апологија, као и сопственог критичарског чина и етичког усмерења.⁵⁵

Унеколико, (не)помирљивост Џацићевог критичког ангажмана у оквиру социјалистичког друштва, упућеног ка, према ауторовом одређењу, културном и *духовном деловању*, и јасне етичке вертикале његовог критичарског просуђивања занимљиво је вибрирајуће место у оквиру његових књижевних постулата. Џацићево критичарско деловање, залагање за аутономност писане речи, за аутономност позиције критике, и то у односу на ванкњижевне догматске, и унутаркњижевне, монадске приступе, јесу истакнуте етичке вредности, али оспољене су и дефинисане управо имајући у виду место културе и критике у социјалистичком друштву. То је можда био и најплеменитији могући, високо етички приступ, за који се критичар у том времену и могао залагати, али је ипак усклађен са вануметничким, политичким и идеолошким одредбама. У том се често инсистирање на етичким постулатима критике може разумети као контра–мера нужно активираним просветитељским функцијама критике. На концу, Џацић је био човек свога доба, ограничен оним узусима које је друштво наметало посебно људима који су били у позицији сличној његовом. Стога се његово инсистирање на друштвеној ангажованости критике не мора посматрати као пукотина у чврстом

⁵⁴ Петар Џацић. *Из дана у дан III*. Завод за уџбенике и наставна средства: Београд 1996, 408.

⁵⁵ В. *Исцо*, 5–11.

етичком бедему његовог метакритичког, критичког, и књижевног деловања. У времену у којем то није било лако, Џацић је деловао на књижевном *фронти* који је подразумевао сукоб, или барем nelaгодност близине ванкњижевних и књижевних фактора. Стога његов високи критички етос управо јесте онај моменат који га је условио да, чак и када промишља о књижевности у оквиру социјалистичког друштва, увек њене друштвене улоге везује не за утилитарну сврху, већ за ону која се, уз сву излизаност тог одређења, и тек уз отупљену утилитарну оштрицу, може назвати просветитељском. Џацић се трудио да књижевна ангажованост, па и ангажованост критике буде усмерена ка духовним категоријама, и ка духовној изграђености друштва и човека, а не ка дневној употребној сврси и функционалним циљевима везаним за обликовање социјалистичког човека и друштва. По томе је, посебно у петој и шестој декади прошлог века, Петар Џацић, уз јетку и гласну критичарску буку Зорана Мишића и фини, заводљиви и мудри критичарски Михизов рафинман, био један од ретких и доследних који је књижевном изражавању додељивао управо *слободу* чак и у јасно дефинисаним оквирима социјалистичког друштва (односно, замишљао је њене границе екстензивним у оној мери у којој је и систем дозвољавао да то буду), а књижевним друштвеним улогама увек отказивао догматску, утилитарну, идеолошку или системску политичку употребљивост.

Џацићева метакритичка промишљања о идеалном критичару су сасвим функционално усклађена са његовим критичарским деловањем. Другим речима, описујући онаквог критичара каквог је замислио идеалним, Џацић је унеколико описивао и себе. Није ни битан смер ове идентификације, да ли је Џацић, полазећи од себе и сопствених критичарских намера, стварао модел, или је створивши га, себе накнадно покушао да обликује око изнађених одредница. На концу, протејска отвореност у приступу, залагање за иманентни и интердисциплинарни метод, доследна имперсоналност која ипак открива и свест која стоји иза ње, друштвени ангажман,

етички моменат – све су то истакнути елементи Џацићеве критике, те се претходно наведени метакритички постулати заиста могу разумети и *ауџоокријичким*, јер се између Џацићеве замишљене фигуре идеалног критичара, указује, каткад у тежњи и тенденцији, каткад и у успеху критичарског посла, и Џацићев критич(арс)ки лик.⁵⁶

5. О избору методе

Промишљање о методи, о изабраном критичком и научном апарату и о начину приступа књижевном делу – централне су, па и опсесивне теме Џацићевих метакритичких промишљања. Будући да је био критичар *крујнијеј* формата, након опцртаног пожељног критичарског профила, његовог етичког и естетичког приступа, као и модела вредновања, Џацић је представио и *начин* на који критичар треба да приступа књижевном делу, уздајући се у сопствени књижевно-теоријски апарат. У тексту „Критика јуче и данас”, сумирајућем извештају након екстензивне књижевне борбе и полемичке декаде, Џацић је потцртао значај критичарског опредељења за иманентну критику, и за критичко усмерење ка књижевном делу, а не ванкњижевним околностима или потребама. Кри-

⁵⁶ У разговору вођеном са Милошем Јевтићем на *Друћом џроћраму Радио-Београда*, 1989. године, Џацић је прецизирао и жељене резултате критичарске праксе, унеколико антиципирајући и сопствене: „Према моме схватању, цело-вита критичарска личност упућена је и на дневни критичарски ангажман, а на сложеније есејистичке, студијске интерпретације и на књижевноисторијске синтезе. (Држим да се ова три поља критичарске делатности узајамно не искључују, него се допуњују и употпуњују, а да искуство у једном од ових видова критике веома користи критичару у артикулацији других поменутих видова критике.)” – Петар Џацић. *Бранко Миљковић или неукројива реч*, 200. („Живот критичара”). У дневној критици, и при широј есејистичкој анализи, Џацић се веома успешно огледао, доказавши се као један од најзначајнијих критичара свога времена. Међутим, крупније књижевноисторијске синтезе су изостале. Можда се тек *Homo balcanicus, homo heroicus* може разумети као једна таква, додуше сасвим разуђена, синтеза, али не строго књижевноисторијског, већ психолошко-антрополошког типа. Џацић није за собом оставио темељнију књижевноисторијску студију упућену ка расветљењу одређеног периода или епохе, већ се задовољио појединачним есејистичким радовима, посвећеним Милошу Црњанском, Бранку Миљковићу и, у чак три прилике, Иву Андрићу.

тика какву је Цацић прижељкивао није била „спутана једнострасностима” критичара, већ је управо то била она која сагледава „естетску реалност дела, а не идеал, естетски или етички, у име кога би се судило и пресуђивало”.⁵⁷ Таква критика, а заправо критика заснована на унутрашњем приступу књижевном делу „говори о оном што дело јесте а не у име нечег што оно није или што би могло да буде, или што би критичар хтео да оно буде”, што „даје стваралачки смисао њеном напору”.⁵⁸ У ранијим верзијама овог текста (претходни наводи су дати из коначне верзије објављене у сабраним делима), ови, за разумевање Цацићевих метакритичких упута кључни, ставови, допуњени су и реченицом која носи значај пресуде: „[таква критика – М. Г.] оправдава сврху критике”.⁵⁹

У истом тексту, Цацић је указао на потребу за академским, односно научним елементом критике, који би критичару пружио dostatне алатке са којима би могао да приступи књижевном делу. Не треба овај захтев у потпуности разумети као сасвим строг и монолитан – Цацићева првобитна намера није била да академизује критику, за коју је држао да мора да буде комуникативна, јасна и *чишљива*, већ да осмисли критику која се не заснива искључиво на утиску који дело изазива, а каква се, крајем педесетих и почетком шездесетих година прошлог века, најчешће и писала и објављивала. Његов захтев за научним елементом критике пре свега је облик једне интелектуалне, па и критичке потребе – поред утиска, који се не може избећи, присутан је и читав низ приступа, метода, углова из којих је могуће промерити сам утисак, и из њега извести објашњење књижевне вредности која га је и условила. Унеколико, Цацић иступа против импресионизма као изабраног критичког метода, указујући на његове недостатке, као и на то да науке, и то не само књижевне „омо-

⁵⁷ Петар Цацић. *Из дана у дан I*, 14. Уп са: „Верујем у литературу; не верујем у апсолутизам ‘праваца’ и ‘школа’. Бити приврженик једног тока, једне струје, једног стваралачког концепта – привилегија је песника; [...] све се не може обухватити шемом; ни литература” – *Истио*, 469.

⁵⁸ *Истио*, 14.

⁵⁹ Петар Цацић. *Криштика и време*, 125.

гућавају данашњем критичару да се не препусти само утиску пред једним уметничким делом, том драгоценом, али и ћудљивом медију разумевања, него да истовремено врши корекцију или критику утиска”.⁶⁰ Уплив научне методологије у импресионистички регистар омогућује спој *сензибилизиџета* који реагује на књижевно дело и производи утисак и *свесџи* која коригује утисак и сензибилитет, и која може да га оправда и артикулише, да га *објасни*, да га књижевнотеоријски, књижевноисторијски, или просто књижевно, осмисли. Критичарева дужност није само у препознавању вредности, већ и у указивању на то због чега је она вредност. Критичар, према томе, уједно се и ослања на своје књижевне афинитете приликом препознавања вредности, те је једна доза импресионистичке усредсређености на утисак који дело производи неопходна, међутим тек уз дистанцирање од самог утиска ка објективнијем погледу, уз научну и методолошку потпору, која омогућава оправдање утиска и тумачење вредности.

Дакле, импресија се замењује, или барем исцрпно допуњује методом и анализом, вредновање се увезује уз тумачење, при чему само вредновање не сме бити изрицање апсолутног суда, већ пре свега оправдање и објашњење критичарских закључака поводом особености и евентуалних квалитета књижевног дела.⁶¹ Такође, није тешко приметити и то, што је од великог значаја за еволуцију српске књижевне критике имајући у виду развој кроз који је критика па и сама књижевност прошла током полемика покренутих у педесетим годинама прошлог века, као и тренутак у којем се текст „Критика јуче и данас” објављује (1960. година), да се Џаџић, макар декларативно, и на нивоу метакритичког упута, одлучује за иманентни приступ књижевном делу, и уједно препоручује методички плурализам као најподеснију критичарску пози-

⁶⁰ Петар Џаџић. *Из дана у дан I*, 19.

⁶¹ Уп. са: „Џаџић не иступа као догматик нити као теоретик који практично примењује своја схватања на конкретну књижевну продукцију. Он је тип књижевног критичара код кога је импресија скоро логичком неминовношћу потчињена суми књижевних знања, степену књижевне културе и аспекту посматрања” – Зоран Глушчевић. *Књижевност и ризици*, 205.

цију, упућујући и на интердисциплинарност као подесни критичарски алат.⁶² При том, Џаџић се не опире ни избору, у зависности од саме природе анализирани материје, адекватне методе, ни комбинованом приступу, и на тај начин је избегао „затварање у специјалистичке оквире критике са одређеним и строгим научним системом и апаратуром”.⁶³ Чини се да је опредељење за плурализам управо било мотивисано Џаџићевом потребом да, са једне стране, критику одвоји од утиска као ипак непоузданог критичког проценитеља, а са друге, да тај утисак, који је лако могао бити контаминиран каквом ванкњижевном тежњом, постави на стаменије научне и методолошке основе. На значај тог, можда и најзначајнијег Џаџићевог метакритичког упута, а заправо захтева, упозорава и Марко Неђић:

Ставови Петра Џаџића о нужности објективне, толерантне, плуралистичке критике, а не критике априорно негаторски оријентисане, искључиве, идеологизоване, генерацијске, или такозване „критике по сродности”, критике једне књижевне поетике и идеологије – најзначајнији су метакритички ставови овог аутора који су знатно утицали на његову критичку праксу. Са таквом теоријском и метакритичком основом Петру Џаџићу није било тешко да и даље спонтано остане привржен књижевноеволутивном принципу у функционисању савремене српске књижевности као једном од њених темељних и иманентних квалитета, који истовремено прихвата и књижевна критика као једно од својих полазишта.⁶⁴

⁶² Уп. са: „Пишући о критици, у разним приликама, различитим поводима, Џаџић је увек истицао потребу за *теоријском методом* тј. за неком врстом комбинације метода која се одупире догматици сваке врсте и свакој критичкој једностраности” – Драгана Литричин Дуњић. „Имамо ли Барта или шта је било са критиком? (новинске критике Петра Џаџића)”, 91. Радован Вучковић је овакав Џаџићев методолошки приступ критичарској пракси дефинисао као критику као облик *еклектичке синџезе*, коју „патос [...] штити од могућности да се изгуби у безличном доктринарном сивилу, а скептицизам да не потоне у плићаку романтичарски неодмереног субјективизма”. – Радован Вучковић. *Судбина кријичара*, 136.

⁶³ *Исто*, 135.

⁶⁴ Марко Неђић. Без наслова. *Књижевност*. Год. LI бр. 1–2. 1997, 210.

Што се тиче захтева за иманентним приступом књижевном делу, Џацић је доследно исписивао критике усмеравајући се на естетске специфичности и књижевне вредности самог дела. Стога, не може му се замерити покоје скретање у регистар који се указује ван иманентног погледа, при чему је Џацић поготово умео да искористи погодности биографског метода, што је пре свега било оправдано потребом за информативношћу дневне новинске критике, а кадкад чак и самом природом књижевног дела. Интердисциплинарни метод је такође била Џацићева делатна критичарска алатка, што је најпре доказивао користећи читав низ методолошких, естетских или теоријских метода у својим критикама. Међутим, у дужим есејима, и најпре у есејима-студијама, Џацић није био методолошки разноврстан у мери коју је препоручивао, будући да се у својим дужим аналитичким исписима, посебно онима у којима се бавио делом Иве Андрића, Џацић унеколико определио за један специфични облик архетипске критике. Потребно је указати и на то да је Џацић, за разлику од већине својих генерацијских исписника–критичара, па и оних, са којима се, по усмерењу и значају најчешће повезује, попут Мишића и Михиза, знатно дужи период живота посветио писању критике, те да се његов критичарски апарат временом мењао, а сам метод усложњавао, будући да је у њега инкорпорирао елементе савремених теоријских поставки које је усвајао или модификовао. Марко Недић, иначе критичар који је забележио неколико најпрецизнијих увида о Џацићевим критичарским постулатима, и једини га и тумачио као метакритичара, представио је најзначајније специфичности Џацићевог критичарског приступа, које су се издвојиле значајем и заузетим простором у оквиру његове декларативне тежње да са разноликих књижевно-теоријских позиција приступа књижевним делима:

Иако је његова теоријска критичка ерудиција заснована на неким од значајнијих критичких метода друге половине XX века, пре осталих на нерадикалном крилу модерне фран-

цуске критике, односно на тематској критици, затим на психолошкој критици, на митској, односно архетипској критици, као и на антрополошком крилу модерне критике, и у њима пре свега види могућност за потпуније тумачење наглашенијих или скривенијих специфичности појединих дела, а не методолошку парадигму критике. У сваком од ових критичких праваца и могућности он прихвата само оне елементе који су блиски његовом погледу на литературу и на њен развој, као и оне елементе који се поклапају са тзв. херменеутичким очекивањима дела.⁶⁵

Пледирајући за методолошки плурализам, Џаџић је морао одговорити и на очекивани проблем – ако је легитимно и пожељно користити било који приступ из множине понуђених, на који начин се одредити за један од њих? У већ поменутом интервјуу датом Милисаву Савићу у *Књижевној речи* Џаџић износи унеколико солмонско, али сасвим делатно разрешење:

Свако уметничко дело *емитије* 'захтев' за методом анализе коју баш то дело изискује – захтев који је условљен специфичностима *баш тој* дела.

Наћи 'тачку отварања' једног значајног књижевног дела, то јест оно првобитно исправно усмерење које води у 'критстализационе центре квалитативних целина' где се згушњавају сложеност и слојевитост дела и где истовремено постоји прозирна његова суштинска загонетност – основни је проблем критике.⁶⁶

Према томе, Џаџић је „своју критичку методу и прилагођавао [...] књижевним делима којима је приступао”.⁶⁷ У недатираним „Фрагментима о критици”, Џаџић је поменуто

⁶⁵ Марко Недић. „Петар Џаџић – Критичар свога времена”, 21.

⁶⁶ Петар Џаџић. *Из дана у дан II*, 423. Ови ставови су безмало реч-по-реч поновљени у тексту „О литератури и критици”, објављеном у *НИН*-у, током 1978. В. Исто, 343.

⁶⁷ Милан Алексић. „Критичка метода Петра Џаџића”. *Српски језик и књижевност данас – теоријско-методолошки аспекти проучавања, рецепције и превођења*, 275.

проблематику представио имајући у виду и сопствене критичарске изборе:

Критичарев приступ књижевном делу ваља да се подешава према самој природи тог дела. Аналитичка и теоријска усмереност ваљана за једну врсту дела отказује у примени на дела друге врсте. Другим речима, образац митске критике (који сам настојао да уобличим) погодан је – ја барем у то верујем – за анализу Андрићевог дела, и то једног темељног слоја тог дела, али не и за дела другачије структуре. На пример, никада не бих овај образац применио на дело Добрице Ћосића.⁶⁸

Марко Недић, прецизан и у овом разматрању поводом Џацићевог критичарског деловања, истакао је усаглашавање критичарског поступка који рачуна на методолошки избор и вавилонске књижевне разноликости која га охрабрује и обавезује, указавши на то да је Џацић

био свестан да је критика немоћна да потпуно доспе до загонетке дела, да та загонетка увек остаје скривена у индивидуалном гласу писца и у облику остварене књижевне структуре, које критика може тумачити из различитих перспектива, али уз увек присутно осећање критичара да је то само једно од могућих тумачења књижевног и уметничког феномена.⁶⁹

Самим тим, Џацић је „сматрао да је упоредо са стваралачким плурализмом неопходан плурализам и у књижевној критици, јер се на тај начин најсигурније наслеђује трајност загонетке и разноврсност могућих значења једног дела или једне појаве у савременој књижевности”.⁷⁰

Значајним се указује и Џацићева потреба да развој књижевне критике посматра упоредо са развојем саме књижевности, као и науке о њој, и то не само у домаћем контексту. У реферату „Критика као фактор социјализације културе” Џацић говори о критици заправо у англосаксонском смислу, као и

⁶⁸ Петар Џацић. *Из дана у дан III*, 21.

⁶⁹ Марко Недић. „Петар Џацић – Критичар свога времена”, 20.

⁷⁰ *Истио*.

науци о књижевности, и сматра да се њена интердисциплинарна отвореност може указати као предност за самог критичара:

Критика се све више намеће својом специјализованошћу, високим степеном асимилације инструментарија из многих научних дисциплина, самим тим и једном врстом ерудитног академизма који бар привремено не може рачунати са непосреднијим деловањем на ширу јавност”.⁷¹

У том смислу, Џаџић увиђа да *кријтика* постаје наука, управо оно што се данас може означити као наука о књижевности, или каткад чак теорија књижевности, пре свега, и историја књижевности, и да се, уз помоћ многих других наука – а помиње лингвистику, филозофију, психологију, социологију и антропологију – усмерава на интерпретативне захвате који досежу далеко изван опсега традиционално схваћене критике.

На концу, Џаџићева метакритичка промишљања везана за методу и приступ увелико корелирају са његовим критичарским тежњама и исказивањима, посебно при мањим форматима, односно, при текућој књижевној критици. Можда и најзначајнији његов метакритички постулат се огледа, како је то Марко Неђић прецизно приметио, управо у виду критике која је „програмски иманентна, индуктивна, критика са унутрашњим приступом делу, [...] [која – М. Г.] полази од самог дела и својом методолошком отвореношћу и прилагодивошћу истиче управо оне специфичности у тексту које га и чине значајним уметничким остварењем”.⁷²

За или против импресионистичког метода?

Чини се да би у овој прилици имало смисла једним екскурсом детаљније представити Џаџићев однос према импресионистичкој критици, као и размеру њеног учешћа унутар Џаџићевог критичарског апарата. Мишљења оних који су о

⁷¹ Петар Џаџић. *Кријтика и време*, 201.

⁷² Марко Неђић. Без наслова, 213.

томе писали нису сасвим усклађена. Радивоје Микић, аутор најопсежнијег текста о Џацићевој књижевној заоставштини, децидно указује на то да је он „био далеко од импресионистичке методе”⁷³ те да је основни импресионистички критичарски апарат, односно утисак унеколико и надоградио:

Сама околност да Џацић није апсолутизовао улогу утиска (још тачније: сензибилитета који рађа утисак) већ је, [...] склон да утиску придода свест, и то свест која је ‘на висини сазнања’ свог времена, показује да је реч о напуштању импресионистичке методологије и о настојању да се критици дају сложенији задаци. Другим речима, критика не може само да се ослања на утисак, она мора да се заснива на знању о природи свог предмета, и то не на било каквом знању већ на знању које је доведено у склад са захтевима епохе.⁷⁴

Микић није усамљен при таквом резонувању. Примера ради, Мирослав Егерић је, већ 1963. године, у критици Џацићеве прве књиге дневних критика, *Из дана у дан*, дакле, на основу резултата прве декаде његовог критичарског иступања, у којој се оно увелико и формирало, закључио како је његова

светла критичка скепса према свим дефинитивним судовима донела [...] његовој критици [...], једно, унутар текстова узидано, уверење да се свет емоција, мисли, афеката, хитнут једном организованом структуром не може да сабије у маколико простране калупе теорема, да је у том свету једини ‘надлежан’ судија: мисао која разуме, која ниче из саживљавања, не из знања књижевних теорија и филозофема.⁷⁵

На овакву утемељеност Џацићевог критичарског писма у импресионистички метод, као и зрело дистанцирање од њега, указује и Владан Бајчета, тачно пола века након Егерића:

⁷³ Радивоје Микић. „Слика еволуције описа књижевних чињеница: поглед на критичарски рад Петра Џацића”, 32.

⁷⁴ *Истио*, 32–33.

⁷⁵ Мирослав Егерић. „Критика мере и интерпретације”. *Поља*. Год. IX бр. 66. 1963, 13.

Иако Џаџићеву ‘селективну’ критику не можемо, а да не паднемо у гријех уопштавања, одредити као импресионистичку, нећемо бити далеко од истине ако кажемо да је према таквој критици не само гајио симпатије, већ се тим, као и неким другим ‘превазиђеним’ приступима књижевном дјелу служио, бивајући доследан својим увјерењима о смислу и функцији књижевне критике.⁷⁶

Очигледна је, на основу цитираних увида, јасна увезаност Џаџићевог критичарског поступка са импресионистичким методом, која се унеколико колебала између дистанцирања од њега и његове надоградње. Егерић чак, на једном месту, Џаџићев поступак назива *импресионистичко-психолошким* методом, односно *евокативно синкретичким психо-стиљом*⁷⁷ те потцртава и то „да се *природа* тог метода види у снажној вези са импресионистичком традицијом наше критике”⁷⁸ без обзира на евидентну „протејски отворену и пријемчиву”⁷⁹ карактеристику те критике, обликоване уз *смисао за неју разноликост*.⁸⁰

Дакле, да ли је Џаџићева критика била импресионистичка? Не може се тврдити да јесте, односно, испоставља се да она није *само* импресионистичка, чак и кад се указује таквом. Џаџић је умео да се, поготову пишући краће критике за дневне новине, то јест текстове у којима треба приближити књижевно дело не нужно стручним читаоцима, већ најпре онима ван струке, концентрише на утисак који је на њега чинило књижевно дело, увек тежећи да у том утиску пронађе оно што би била идејна, мисаона или тематска вертикала тог књижевног дела, дакле, оно у чему је оно значајно да би завредило критичарски коментар у дневном или недељном новинском формату, али и по чему би у развојном смислу за српску књижевност могло бити вредно, дакле, по чему је и успело естетско

⁷⁶ Владан Бајчета. „Теоријске основе Џаџићеве књижевне критике”, 219.

⁷⁷ В. Мирослав Егерић. „Критика мере и усвајања вредности”, XX–XXIII.

⁷⁸ *Исто*, XX.

⁷⁹ *Исто*, XVI.

⁸⁰ В. Исто, XVIII.

дело које се препоручује читаоцу–намернику, али и по чему је, у ширим оквирима, значајно за развој српске књижевности. На тај начин Џацић је деловао, не заборављајући сопствену максиму – *морал у акцији*, као критичар са етичким програмом и друштвеном улогом која се исцрпљивала у намери да се развија укус публике, да се укаже на књижевне и естетске вредности и представи их читаоцима, при чему се и етички критичарски програм самеравао са потврђивањем и представљањем естетских вредности. Дакле, деловао је као „градитељ духовног стила, односа према вредностима”.⁸¹ Стога је Џацићева импресионистичка, ако се тако може назвати, критика заправо интенционална (интенционално рабљена, чак се може рећи и програмска).

Готово увек, када је импресионистичка, она је интенционално таква. Није се, наравно, Џацић, пишући критику, усмеравао на оне елементе књижевног дела који су изазвали утисак, при чему се његова читалачка душа узнемирила или обрадовала, него је децидно писао о утисцима које су изазвала дела и места у њима која су била усаглашена са његовим критичарским етосом и високим естетским стандардима. Он није просипао своје утиске, него пажљиво ловио импресије које су оправдавале његово етичко критичарско усмерење и откривале уједно књижевне вредности али и поетички значајна места одређеног дела. Његова импресија је стога диригована, циљно тражена, већ одређених својстава пре самог писања те импресије, пре самог њеног доживљавања, тачније: импресија исказана да би потврдила један етос критичарског посла, па и дигнитет тог посла, и упућена на разоткривање књижевних и поетичких вредности специфичних за дело, чије разумевање и описивање иде ван импресионистичког опсега, односно ка регистрима других метода. Стога се свакако чист облик импресионистичке критике не може везати за Џацићев метод. Ипак, одређени елементи импресионистичког *арсенала*, (које је најпре преузео од Милана Богда-

⁸¹ *Исто*.

новића, по много чему Џацићевог узора, који се изузетно успешно у импресионистичкој критици двадесетих година прошлог века огледао), били су један од темеља његовог критичарског делања. Међутим, његова критика, иако на моменте носи изразити импресионистички печат, није била одређена узусима импресионистичке критике. Џацић ју је умногоме превазишао, не подредивши се њеним наметима, али је никада ни не напуштајући у потпуности, користећи је не би ли каналисао своје етичке критичарске постулате, а ток критике упутио ка податнијој анализи, која се обликовала ван оквира које дозвољава импресионистички метод, а већ према узусима неке друге методе, одабране не би ли дубински осветлила критиковано књижевно дело. Сажето одређење Предрага Палавестре најпре одређује тачну природу Џацићевог односа према импресионистичкој критици:

Доследније него иједан критичар његовог нараштаја, он се усредредио на превазилажење јаловог функционализма текуће критике импресионистичког типа и у критичком плурализму комплементарних структуралних, антрополошких, историјских и социјално-етичких приступа наслутио праву могућност обнове метода новије српске критике. Понешто више заинтересован за психолошке теме и анализу психолошких компонената, Џацић није одређен као критичар једног искључивог усмерења, мада се све више отвара према могућностима тематске критике, која кроз текст настоји да реконструира основне елементе значења и предности уметничког дела.⁸²

Метакритика Петра Џацића

Срећно изнађено је и прецизно изречено одређење према којем се Џацићево критичарско дело представља „и као панорама, каталог и регистар, критичких идеја, метода, увида, домишљаја, нових конвенција, стандарда и уверења, која

⁸² Предраг Палавестра. *Послератна српска књижевност 1945–1970. и њена историја*. Службени гласник: Београд 2012, 52–53.

су се устрајним настојањима, кадшто и љутом борбом, пробијала и наметала као критичка свест и самосвест српске књижевности”.⁸³ Није само Џацићев критичарски поступак панорамски (као и његово укупно књижевно деловање), већ су то и његова мета­критичка промишљања – немали је обим проблема који су, значајни како за дневни књижевни живот, тако и за еволутивни развој српске књижевности који се одигравао упоредо са Џацићевим критичарским и књижевним зрењем, представљени путем његових мета­критичких промишљања. На концу, можемо закључити да је његова критичарска пракса била блиско усклађена са његовим мета­критичким упутима, и то и при највећим књижевним проблемима са којима се мета­критички, почесто и ауто­критички, Џацић хватао у коштац. Дакле, и при залагању за аутономију критичарског посла, и при представљању друштвеног ангажмана критике, и при конципирању пожељног критичарског лика, ваљаног критичког приступа књижевном делу, и при залагању за методолошки плурализам, и при самом вредновању књижевног дела – Џацићеви критичарски ставови и мета­критички постулати најчешће су тесно усклађени. Самим тим се примећује да су мета­критичка промишљања за Џацића представљала природни сегмент критичарске праксе, и да он није био критичар који се задовољио само праћењем и оцењивањем продукције, него да се често и екстензивно бавио природом књижевне критике, и значајним проблемским местима која ту књижевну дисциплину одређују, и, пре свега, чине и друштвено и књижевно значајном. У коликој мери је Џацића опседала и мета­критичка страна критике указује и то да се, расуто по његовим бројним текстовима, како есејима, тако новинским чланцима на ову тему, па и у разговорима, дискусијама, рефератима, интервјуима, белешкама и другим исписима, крије једно темељно обликовано, делатно употребљено, и етички оправдано, теоријско про-

⁸³ Слободан Стојановић. „Многих зашто, понеко зато (Сабрана дела Петра Џацића)”. *Браничево*. Год. XLIII бр. 1–2. 1997, 31.

мишљање књижевне критике. Мада нису систематизовани у теоријску целину у оквиру неке претпостављене метакритичке студије, Џаџићеви критичарски постулати стабилно су обликовани у целини његовог књижевног дела, упорно исказивани током четири и по деценије, и откривају и етичку основицу, а уједно и својеврсну *йоеџику* његовог критичарског деловања. На концу, потребно је указати на то да су, као што су и многе његове критике остале као релевантни аналитички медаљони, многи Џаџићеви метакритички увиди актуелни и данас, када се чини да савремена српска књижевна критика, несистематична, шаренолика, значајно смањеног утицаја и готово никакве друштвене улоге, пати од многих бољки од којих је патила и у Џаџићево време. Профил критичара којег је замишљао Петар Џаџић – непристрасног, али не и аутоматизованог, отвореног, али не и разубојеног, прецизног, али не и ситничарског, ангажованог, али не и догматског, добронамерног, али и по потреби оштрог, и склоног полемосу и афирмацији, и новини и традицији, и протејског и фаустовског критичара; дакле, профил критичара великог формата, чије се критике читају, а оцене прате и поштују, критичара који открива и успоставља књижевне вредности, који унеколико и утиче на развој књижевности о којој пише; дакле, критичара у којем се и Џаџићев критич(арс)ки лик огледао – данас, што је и болно очигледно, недостаје српској књижевности.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- ЏАЏИЋ, Петар. *Критика и време*. Културно просветна заједница Србије, „Вук Караџић”: Београд 1975.
- ЏАЏИЋ, Петар. *Из дана у дан I*. Завод за уџбенике и наставна средства: Београд 1996.
- ЏАЏИЋ, Петар. *Из дана у дан II*. Завод за уџбенике и наставна средства: Београд 1996.
- ЏАЏИЋ, Петар. *Из дана у дан III*. Завод за уџбенике и наставна средства: Београд 1996.
- ЏАЏИЋ, Петар. „Живот критичара”. У: Петар Џаџић, *Бранко Миљковић или неукројива реч*. Завод за уџбенике и наставна средства: Београд 1996, 165–207.

*

- АЛЕКСИЋ, Милан. „Критичка метода Петра Џаџића”. *Српски језик и књижевност данас – теоријско-методолошки аспекти истраживања, рецејџије и превођења*. Уредио Бошко Сувајџић. Међународни славистички центар: Београд 2021, 267–276.
- БАЈЧЕТА, Владан. „Теоријске основе Џаџићеве књижевне критике”. *Српска књижевна критика и културна историја у другој половини XX века: тематско-проблемски зборник радова*. Уредио Милан Радловић. Институт за књижевност и уметност: Београд 2013, 217–235.
- ВУЧКОВИЋ, Радован. *Судбина критичара*. Свјетлост: Сарајево 1968.
- ГЛУШЧЕВИЋ, Зоран. *Књижевност и ритуали*. СКЗ: Београд 1998.
- ЕГЕРИЋ, Мирослав. „Критика мере и интерпретације”. *Поља*. Год. IX бр. 66. 1963, 13.
- ЕГЕРИЋ, Мирослав. „Критика мере и усвајања вредности”. У: Петар Џаџић, *Критике и олеги*. СКЗ: Београд 1973, VII–XXXII.
- ЛИТРИЧИН ДУНИЋ, Драгана. „Имамо ли Барта или шта је било са критиком? (новинске критике Петра Џаџића)”. *Свеске*. Год. XXIV бр. 109. 2013, 87–93.
- МИКИЋ, Радивоје. „Слика еволуције описа књижевних чињеница: поглед на критичарски рад Петра Џаџића”. У: Петар Џаџић. *Иво Андрић: есеј*. Завод за уџбенике и наставна средства: Београд 1995, 11–65.
- НЕДИЋ, Марко. Без наслова. *Књижевност*. Год. LI бр. 1–2. 1997, 210–214.
- НЕДИЋ, Марко. „Петар Џаџић – Критичар свога времена”. *Браничево*. Год. XLIII бр. 1–2. 1997, 16–23.
- ПАЛАВЕСТРА, Предраг. *Послератна српска књижевност 1945–1970. и њена историја*. Службени гласник: Београд 2012.
- ПАНТИЋ, Михајло. Без наслова. *Књижевност*. Год. LI бр. 1–2. 1997, 214–219.
- СТОЈАНОВИЋ, Слободан. „Многих зашто, понеко зато (Сабрана дела Петра Џаџића)”. *Браничево*. Год. XLIII бр. 1–2. 1997, 30–32.
- ЂОСИЋ, Добрица. *Пријатељи мога века*. Службени гласник: Београд 2011.

Библиотека Михизови сусрети
Књига 2.
ИМПРЕСИОНИСТИЧКА И СТВАРАЛАЧКА КРИТИКА

Издавачи

Матица српска, Нови Сад
Српска читаоница, Ириг

За издаваче

Академик Драган Станић,
председник Матице српске
Вера Новковић,
директор Српске читаонице у Иригу

Лекџура и корекџура

Мср Јелена Поповић
Мср Милена Кулић

Реџисџар имена

Др Наташа Дракулић Козић
Мср Јована Јосиповић
Мср Снежана Савкић

Технички уредник

Вукица Туцаков

Корице

Атила Капитањ

Прелом и џриџрема за шџџамџу

Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Шџџамџа

МАЛА КЊИГА, Нови Сад

Тираж 300

ISBN 978-86-7946-438-5

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

821.163.41.09 Mihajlović-Mihiz B.(082)

ИМПРЕСИОНИСТИЧКА и стваралачка критика :
зборник радова са Михизових сусрета / уредио Владан
Бајчета. - Нови Сад : Матица српска ; Ириг : Српска чита-
оница, 2023 (Нови Сад : Мала књига). - 490 стр. ; 24 см.
- (Библиотека Михизови сусрети ; књ. 2)

Тираж 300. - Стр. 7-10: Уводна ријеч / Владан Бајчета. - Напо-
мене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз
поједине радове.

ISBN 978-86-7946-438-5

а) Михајловић-Михиз, Борислав (1922-1997) - Зборници

COBISS.SR-ID 123759113